

УДК 930.2+94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-18-32

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ОПТИЦІ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ *

Анотація. Мета – проаналізувати новітню рефлексію української історіографії щодо теоретично-методологічної концепції М. Грушевського.

Наукова новизна. Проблема теоретично-методологічної концепції М. Грушевського є одним із найбільш дискусійних сегментів грушевськіани, а тому потребує подальшого аналітичного дослідження. Феномен його теоретичних і методологічних підходів полягає у спробі поєднання евристичних можливостей різних соціогуманітарних дисциплін, окрім історії, зокрема, етнології, антропології та соціології. Однак теоретичні концепти та методологічні засади історика дотепер ще малоз'ясовані. Найбільш конструктивною є пропозиція Л. Зашкільняка інтерпретувати методологічну модель М. Грушевського як «етносоціальну». Хоча сучасні дослідники, які аналізують теоретичні і методологічні погляди М. Грушевського, демонструють не зовсім належну компетентність і обізнаність у цій сфері.

Висновки. Методологія М. Грушевського є доволі складним історіографічним фактом, що постійно досліджується українськими вченими. Разом із тим кожна епоха знаходить в її межах все нові і нові нюанси, які змушують переосмислювати наукову спадщину видатного історика. Сучасні історики засвідчують полідисциплінарний характер його наукової спадщини щодо реконструкції минулого. Хоча сьогодні якраз етнологічний і соціологічний аспекти методології вченого досі аналізуються побіжно та поверхово. Відтак етнологічний аспект його наукового доробку тільки починає розроблятися в історичній науці, а в дослідженнях, присвячених вченому, ця проблема або не піднімається зовсім, або згадується фрагментарно. На жаль, далеко не всі сучасні дослідники, які прагнуть досліджувати методологічні засади концепції М. Грушевського, можуть похвалитися власною високою методологічною культурою.

Ключові слова: М. Грушевський, історіографія, сучасна українська історіографія, інтелектуальна спадщина, методологія, концепція, російсько-українська війна.

Kostiantyn IVANGORODSKY

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL CONCEPT OF MYKHAILO HRUSHEVSKY IN THE OPTICS OF CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

Abstract. The purpose of the article is to analyze the latest reflection of Ukrainian historiography in regarding to the theoretical and methodological concept of M. Hrushevsky. **The scientific novelty.** The problem of the theoretical-methodological concept of M. Hrushevsky is one of the most debatable segments of “Hrushevskiana”, and therefore requires further analytical research. The phenomenon of his theoretical and methodological approaches consists in the attempt to combine the heuristic possibilities of various socio-humanitarian disciplines, besides history, in particular, ethnology, anthropology and sociology. However, the theoretical concepts and methodological foundations of the historian are still poorly understood. The most constructive is L. Zashkilnyak's proposal to interpret M. Hrushevsky's methodological model as “ethno-social”. Although modern researchers, who analyze the theoretical and methodological views of M. Hrushevsky, demonstrate not quite adequate competence and awareness in this area.

Conclusions. The methodology of M. Hrushevsky is a rather complex historiographical fact that is constantly being investigated by Ukrainian scientists. At the same time, each epoch finds within its boundaries new and new nuances that force us to rethink the scientific heritage of the outstanding historian. Modern historians certify a multidisciplinary nature of his scientific heritage in the reconstruction of the past. Although today the ethnological and sociological aspects of the scientist's methodology are still being analyzed cursorily and superficially. Therefore, the ethnological aspect of his scientific work is just beginning to be developed in

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

historical science, and in studies devoted to the scientist, this problem is either not raised at all, or is mentioned fragmentarily. Unfortunately, not all modern researchers who seek to explore the methodological foundations of the concept of M. Hrushevsky, can boast of their own high methodological culture.

Keywords: *M. Hrushevsky, historiography, contemporary Ukrainian historiography, intellectual heritage, methodology, concept, Russian-Ukrainian war.*

Постановка проблеми. Навряд чи можна уявити безособову історію науки, зосереджену тільки на вивченні теорій, гіпотез і методів, адже науку творять живі люди, конкретні якості яких визначають усю їхню діяльність. Рівною мірою це ж стосується й тих, хто досліджує безпосередньо саму історію науки, зокрема, й у сфері грушевськознавства. Цілком доречні та вмотивовані прагнення сучасних учених реконструювати методологічні та теоретичні засади наукової творчості найвідомішого українського історика, одночасно передбачають синхронне з'ясування, наскільки зрілими та неупередженими є їхні власні методологічні рамки, враховуючи притаманний для більшості з них «пострадянський» статус (тобто, наскільки успішно наразі ними подолано колишній методологічний монізм). Навіть такий ракурс проблеми робить її актуальною та непересічною для історіографії. Хоча, звісно, інтерпретація методології автора українського гранд-нарративу є іманентно значущою темою, що охоплює далеко не один рівень евристичної репрезентації. За теперішніх умов російської агресії, особливо вартісними у цьому контексті є питання консолідації української нації, посилення шляхів її самопізнання (у тому числі й науковими засобами), переусвідомлення органічної «європейськості» метра української історіографії в оптиці викликів, пов'язаних із турбулентністю сучасних євроінтеграційних прагнень України. Зрештою, у суто технічному вимірі – пошук шляхів подолання в історичній науці методологічної невизначеності та продукування нових теоретично-методологічних смислів і регулятивів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіка теоретично-методологічних поглядів у науковій спадщині М. Грушевського має вже доволі сталу, майже столітню історіографічну традицію й по суті сягає витоків ще відповідних рефлексій з боку колег і учнів видатного історика, котрими ця тематика розглядалася ще за його життя. Разом із тим, порушена нами проблематика стосується новітнього історіографічного процесу у названій царині, й, з огляду на цю обставину, не можна сказати, що вона має значну кількість, сфокусованих на ній, студіювань. У більшості новітня історіографічна рефлексія стосовно теоретичних і методологічних аспектів творчості видатного історика присутня у працях нинішніх провідних грушевськознавців (І. Гирича, В. Масненка, В. Тельвака та ін.). Спорадично окреслена тематика представлена також в окремих, невеликих розвідках (приміром, таких дослідників, як С. Гелей, В. Дутко, Р. Конта та ін.).

Мета статті – проаналізувати новітню рефлексію української історіографії щодо теоретично-методологічної концепції М. Грушевського.

Виклад основного матеріалу. Проблематика теоретично-методологічної концепції Михайла Сергійовича Грушевського, котрий безсумнівно належить до сонму найвидатніших українських вчених, залишається одним із дискусійних сегментів грушевськіани, потребуючи подальшого аналітичного студіювання. Закономірно, що сучасні дослідники його наукової творчості вважають її чи не найважливішим здобутком усієї української історичної науки. Один із засновників наукового грушевськознавства, американський історик Л. Винар переконаний, що мова йде взагалі про найвидатнішого українського історика світового виміру та засновника української національної історіографії [1, с. 31]. Звісно не оминув увагою фахівець і специфіку теоретично-методологічного арсеналу «великого Українця», називаючи його спадкоємцем традицій документалізму та методології історичного дослідження, з наголосом на джерельну документацію та на критику історичних джерел. Зі свого боку Я. Дашкевич також називає його «найбільшим істориком України», котрий своєю творчістю переконав, що справжній історик мусить бути надзвичайно багатограним, ледве не універсальним у використанні джерел та літератури, попри будь-які новітні течії в історичній науці [2, с. XIII]. Саме в такій поставі, очевидно, й криється феномен теоретичних і методологічних підходів М. Грушевського, який прагнув сполучити у дослідницькій концептуальній матриці евристичні можливості різних соціогуманітарних дисциплін, окрім безпосередньо історії.

Дискусії навколо теоретично-методологічних засад творчої лабораторії М. Грушевського у сучасній історіографії засвідчують водночас і необхідність істотного вдосконалення цієї ж складової у межах власне останньої. Як справедливо зауважив «один із найплідніших грушевськознавців» [3, с. 32] – В. Тельвак, – нині «очевидною є потреба модернізації методологічного арсеналу грушевськознавства, зокрема відхід від описовості та мікрографізму» [4, с. 106]. Екстенсивний, спрямований тільки на реконструкцію та накопичення фактологічної бази характер сучасних грушевськознавчих студій породжує низку проблем. Передусім, на думку дрогобицького дослідника, – це подальший процес «забронзовування» постаті М. Грушевського, некритичне акцентування на винятковості його внеску до всіх сфер культурного та громадського життя українського народу кінця XIX – першої третини XX ст., що породжує «перевиробництво» та закріплення дисциплінарної структури грушевськознавства, й утруднює модернізацію спадщини М. Грушевського, її наближення до сучасників. Відтак очевидною є проблема перегляду традиційних пріоритетів у підході до вивчення його постаті, пошуку нових методологічних моделей для оновлення як тематичного спектру, так і аналізу теоретичних рефлексій над станом сучасного грушевськознавства [5, с. 29; 6, с. 484; 7, с. 5].

Надзвичайно важливим аспектом у межах останнього є й необхідність переосмислення національного компоненту творчості М. Грушевського на тлі теперішньої широкомасштабної російської агресії проти України. В новітній історіографії вже доведеним є факт, що саме його схема української історії стала багато в чому фатальним ударом по імперському нарративу, котрим кремлівський режим досі марно намагається просувати тезу про «єдиний народ». Навіть у радянський період, коли цей міф агресивно просувався у «західному світі» [8], закордонні гуманітарії активно популяризували історичну схему саме М. Грушевського як найбільш придатну до відповідної національної оборони модель українського минулого. Водночас добре відомо, що творчість історика була та залишається вагомим чинником формування національної самосвідомості українців та українського державотворення. Виокремивши історію України як самостійне явище, він заперечив підвалини, на яких вибудовувалась ідеологія імперської Росії, що визначило вкрай негативне ставлення до його праці серед російських вчених і політиків [9]. Тому в російській стратегії боротьби з незалежною Україною досі особливе місце відводиться дискредитації спадщини М. Грушевського, присвяченій багатьом актуальним проблемам історичного розвитку, особливо пов'язаних із неминучістю становлення української державності [10, с. 171].

Намагаючись (хоч і цілком безрезультатно) знищити інтелектуальну спадщину М. Грушевського, російські гуманітарії застосовують переважно не наукові аргументи (на відміну від метра україністики), а галасливі пропагандистські жупели, застарілі стереотипи та псевдонаукові історичні міфи. Відповідна безпорадність зумовлена якраз багато в чому науковими принципами та методологією, на яких і будував свою концепцію видатний український вчений, завдяки чому історія України міцно посіла гідне місце у світовому історичному процесі. Не варто забувати, що незважаючи на вплив «певної націєтворчої програми», саме він «величезною мірою долучився до розширення та поглиблення нашого знання про історію Східної Європи» [11, с. 23]. Попри зрозумілу етноцентричність «схеми Грушевського» та її новітню наукову критику, ми, зрештою, погоджуємося із тими українськими дослідниками, котрі резонно зауважують: «Існування сучасної України, з одного боку, підтверджує правильність основної тези академіка про окремішність українців, але з іншого (з огляду на кордони та склад населення) – вимагає розширення його концепції. Тож йдеться не про заперечення збудованого на схемі Грушевського гранднарративу, а про творення нового, ширшого. Тому що – і це критично важливо – в нормальній країні гранднарратив не зобов'язаний бути один» [12].

Незважаючи на помітну полемічність оцінок теоретично-методологічної моделі Михайла Сергійовича, сучасна історіографія у візії більшості її представників усе ж таки не заперечує статус останнього як класика історичної науки. Однак, як зауважує В. Масненко, ставлення у цьому випадку до такої класичної спадщини може бути різним: приймати її лише як історіографічну, але антикварну цінність чи мати можливість базувати на ній і сучасні методологічні пошуки [13, с. 24]? У цьому контексті слухним є й міркування І. Гирича,

що було б смішно стверджувати, бо цім класичні твори М. Грушевського зберігатимуть на віки вічні свою наукову актуальність. Хоча не більш переконливою є й оцінка його спадщини тільки як зібрання великого фактографічного матеріалу та неперевершене джерело для історичної довідки. Відтак сьогодні «М. Грушевський цікавий для нас насамперед з історіософської точки зору» [14, с. 116] (хоча далі ми побачимо що така «точка зору» є досить проблематичною). Саме тому актуальність його наукового доробку лише зростає якраз у площині аналізу теоретичних і методологічних підходів до реконструкції історичних процесів, явищ і подій, котрі у видатного вченого (на відміну від багатьох сучасних) ніколи не перебували у вигляді раз і назавжди встановленої системи координат.

За останнє століття дослідники чимало уваги приділили проблемі теоретично-методологічної спадщини М. Грушевського, що знайшло своє логічне відображення й у сучасній історіографії [15]. І якщо донедавна вважалося, що перший більш менш системний аналіз «історіософії М. Грушевського» здійснив у 1935 р. І. Витанович [16–18], то новітні пошуки В. Тельвака дещо змінили наші «уявлення про темпоральні особливості теоретичної грушевськіани міжвоєнного часу». Адже дослідником нещодавно знайдено машинопис німецькомовної статті С. Левицького «Історико-наукова діяльність М. С. Грушевського у 1914–1930 роках та еволюція його поглядів на поступ української історії», датований 1930 р., що являє собою «найбільш раннє у часі спеціальне з'ясування історіософських поглядів автора “Історії України-Руси”» [19, с. 188]. Однак саме повоєнна грушевськіана надала перший досвід узагальнення теоретично-методологічної спадщини М. Грушевського як окресленого в часі цілісного інтелектуального феномену. Це було пов'язано, передусім, із запровадженням нової українознавчої дисципліни – грушевськознавства та заснуванням Українського Історичного Товариства і його друкованого органу – журналу «Український історик» [20, с. 6]. Відповідна традиція сформувалася такими діаспорними вченими, як Л. Винар, О. Оглоблин, М. Антонович, О. Прицак, М. Стахів, Б. Крупницький, М. Андрусак, О. Шульгин та ін.

За часи існування новітньої української історичної науки також з'явилося чимало різнопланових опрацювань теоретично-методологічної спадщини М. Грушевського, які нерідко містять конкуренційну інтерпретативну логіку. Погоджуємося, що кількість і різноплановість таких студіювань «потребує історіографічного узагальнення для виявлення як консенсусних, так і полемічних сюжетів, що потребують подальшого наукознавчого опрацювання» [21, с. 154]. Так, уже на зламі 1990-х рр. в українській історіографії почалася дискусія щодо методологічних поглядів М. Грушевського [22, с. 223], до якої долучилися В. Березинець, І. Гирич, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, К. Колесников, В. Масненко, В. Уляновський та ін. Невдовзі відповідний історіографічний аналіз у дисертаціях і монографіях був запропонований такими дослідниками, як В. Тельвак, В. Будз, В. Ващенко, Н. Романцова. Хоча ними, звісно, охоплені далеко не всі праці з означеної проблематики (зокрема, останніх двох десятиліть) та не виокремлювалися специфічні нюанси, пов'язані з теоретично-методологічними підходами видатного історика.

Крім цього, слідуючи багато в чому діаспорній традиції, сучасні дослідники намагаються перш за все з'ясувати так звані «історіософські погляди» М. Грушевського (детальніше про це мова йтиме дещо згодом), тоді як власне його теоретичні концепти та методологічні засади поки ще малоз'ясовані. Приємним винятком залишається єдина в цьому розрізі стаття львівського історіографа Л. Зашкільняка, опублікована ним уже в далекому 1999 р. [23] і в якій концепцію М. Грушевського вперше поіменовано «етносоціальною». На думку В. Тельвака, в історіографії загалом присутні кілька спроб дефініювання «історіософського» (знову ж таки) бачення видатного історика. Зокрема, дослідники пропонували, приміром, називати його модель «генетично-емпіричною» (В. Герасимчук), «неонародницькою» (Л. Винар), «націоцентричною» (В. Березинець). Водночас сам В. Тельвак, виходячи з особливостей епістемологічних поглядів М. Грушевського, насамперед їх еkleктичного й утилітарного характеру, запропонував позначати його методологічну модель як «з модернізований позитивізм» [15, с. 17, 22–31, 120, 168]. Натомість Я. Дашкевич не зовсім слушно вважає, що оскільки мова йде про «настільки велетенську фігуру в українській історичній науці», постільки його творчість взагалі не потребує якоїсь класифікації за «обмежувальними теоретичними параметрами» [24, с. 388]. У цьому ж ракурсі варто наголосити ще й на тій обставині, що нерідко деякі сучасні дослідники,

беручись до аналізу теоретичних і методологічних поглядів М. Грушевського, демонструють, на жаль, власну, не зовсім належну компетентність і обізнаність у цій царині.

З огляду на означену ситуацію в історіографії, вважаємо, що теоретично-методологічна концепція М. Грушевського, означена саме як «етносоціальна», зумовлює чималий дослідницький інтерес, хоча б тому що засвідчує полідисциплінарний характер його наукової спадщини щодо реконструкції минулого. Як справедливо зауважила О. Гомотюк, будучи істориком за фахом, науковець зумів вийти за межі суто історичних досліджень, адже він був ученим широкого формату, що ґрунтовно і всебічно досліджував практично всі періоди і проблеми вітчизняної, світової, історії літератури, застосовуючи археологічні, антропологічні, етнологічні, етнографічні, психологічні джерела, матеріали економічної історії, географії, соціології, мовознавства [25, с. 295]. Втім, попри вже чималу історіографічну традицію дослідження його методології, якраз етнологічний і соціологічний її аспекти, як правило, розглядаються побіжно. Відтак погоджуємося з В. Масненком, що варто, зрештою, з'ясувати, як новаційний потенціал етнології та соціальної антропології вплинув на трансформацію теоретичного оснащення дослідної лабораторії М. Грушевського [26, с. 35].

Дехто з дослідників також зауважує, що етнологічний аспект наукового доробку останнього тільки починає розроблятися в історіографії, а в дослідженнях, присвячених вченому, ця проблема або не піднімається зовсім, або згадується лише фрагментарно [27, с. 99]. Крім того, подібний підхід до вивчення наукового доробку М. Грушевського передбачає залучення широкої палітри історіографічних оцінок діяльності вченого не лише як етнолога, етнографа, соціального антрополога, але й як фольклориста, літературознавця, краєзнавця [28, с. 44]. Впродовж 1990–2000-х рр. спорадично та багато в чому формально його «етнологічні» погляди, переважно у контексті етногенетичних гіпотез або діяльності окремих етнографічних інституцій, розглядали Л. Залізник, І. Сенько, В. Делеган, В. Солошенко, В. Капелюшний, М. Глушко. Звісно, такий підхід доволі слабо наблизив сучасне грушевськознавство до інтерпретації саме етносоціальної компоненти теоретичної моделі «Великого історика». У схожому ключі ця стилістика відобразилася й у нечисленних історіографічних розвідках, начебто присвячених рефлексії проблеми «Грушевський – етнолог». Разом із тим, вважаємо, що окреслена проблематика потребує окремого студіювання, тому наразі ми не будемо детально на ній зупинятися.

В новітній українській історіографії присутня думка, що методологічна концепція М. Грушевського за окремими аспектами продовжує зберігати евристичний потенціал. Звісно, говорити про «тріумфальну ходу» схеми Грушевського у наші дні не доводиться, адже через час і умови появи вона є надто етноцентричною для сучасної історичної науки. Однак, як про це мовилось уже вище [12], це зовсім не привід для її цілковитого заперечення. Тим більше за теперішніх умов російської агресії проти України, передусім, з погляду державних інтересів останньої, надто небезпечно не приділяти уваги спадщині вченого, котрий по суті визначив історичні завдання української нації [29, с. 72]. Безсумнівно, потрібно шукати й інші підходи до історії України, зауважуючи, як слушно наголошує Л. Зашкільняк, слабкі місця його концепції, але методологічний підхід М. Грушевського і сьогодні приваблює своєю спрямованістю на максимальну всебічне вивчення етносоціальних явищ в їхньому історичному розвитку [30, с. 116].

Загалом, застосування етнологічної складової в дослідженнях можна вважати досить суттєвою особливістю його теоретично-методологічних підходів. З огляду на це, – переконаний В. Масненко, – подібна методика не втратила свого значення, адже передбачає залучення світового досвіду, зокрема порівняльно-етнологічного та соціологічного методів [31, с. 217]. Можна вважати вельми показовим той факт, що якісно новий етап розвитку теоретично-методологічних засад української етнології розпочався саме у 1920-х рр. Не менш прикметно, що сучасні фахівці однозначно пов'язують це «з науковою й організаційною діяльністю у сфері етнології М. Грушевського». Водночас вони відзначають, що ця діяльність досі не набула належної оцінки в історіографії, хоча «не буде перебільшенням сказати, що саме із постаттю М. Грушевського пов'язане фактичне реформування етнологічної науки в Україні» [32, с. 156].

Полемічність щодо теоретично-методологічних поглядів М. Грушевського в історіографії цілком закономірна, однак найбільш раціональним підходом до їхнього аналізу

видається саме ґрунтовне врахування загальних тенденцій, що мали місце у сучасній історичній світовій науці, на які він не міг не реагувати. Найбільш популярною сьогодні залишається інтерпретація, що його підхід оригінально поєднував у собі здобутки романтичної та позитивістської методологічних традицій. Теоретична концепція історика зазнала також впливів інших інтелектуальних течій кінця XIX – початку XX ст. – неоромантизму, неокантіанства, соціологізму. Зрештою, це дозволило В. Тельваку означити подібну методологічну концепцію саме як «змодернізований позитивізм». Вивчаючи творчість учнів М. Грушевського, можна дійти висновку, що вони також були беззастережними прихильниками його змодернізованої версії позитивізму [15, с. 121–169]. Дехто з них також намагався проаналізувати теоретично-методологічні погляди наставника, приміром С. Томашівський, В. Герасимчук, М. Кордуба [33, с. 172, 180]. Більше того вчений завжди закликав своїх учнів і надалі продовжувати його студії, не випадково приділяючи значну увагу методологічній підготовці аспірантів – «лише від методи починається наука» [34, с. 178].

Одним із перших в історіографії подібну специфіку теоретично-методологічної концепції видатного історика зауважив, зокрема, І. Витанович. Своєю чергою, на думку останнього, до поглиблення методології М. Грушевського спричинилися й відомі сучасники, скажімо, вчений-соціолог М. Ковалевський, а також такі неокантіанці й етичні позитивісти, як М. Туган-Барановський і Б. Кістяківський, котрі намагалися поєднувати позитивні методи дослідження конкретного історичного матеріалу із завершеністю етичної оцінки фактів соціальної еволюції. Усе це переконливо свідчить, що найвідоміший український історик завжди тримав руку на пульсі наукового західноєвропейського руху та водночас ішов власним шляхом, еволюціонуючи у тих випадках, коли для цього були вагомими причини [18, с. 24]. Саме тому його праці вже від кінця XIX ст. стали значним явищем не тільки української, але й всієї європейської історіографії. В ході полеміки, розгорнутої довкола запропонованих ним наукових концепцій, виявилось ставлення до його творчості не лише з боку різних напрямків в українській історичній думці, але й було окреслено особливості бачення ідей ученого в російській, польській, чеській, румунській та ширше – західноєвропейській історіографії [35, с. 237].

Вже сам факт того, що М. Грушевський був прихильником методології позитивізму одразу включало його саме до європейського наукового дискурсу. Хоча значна кількість залученого емпіричного матеріалу «нерідко змушувала дослідника втрачати пильність і відходити від задекларованих методологічних позицій» [36, с. 22]. Водночас М. Кордуба та Л. Винар справедливо наголошують на тій обставині, що його погляди ніколи не визначалися будь-якими політичними чи ідеологічними аспектами, тому в науковій творчості домінують суто критицизм та об'єктивізм [37, с. 19]. Наступним важливим аспектом для розуміння теоретичних поглядів М. Грушевського, є той факт, що він практично в усіх складних концептуальних питаннях завжди намагався йти шляхом компромісу. В. Масненко вважає характерною особливістю Грушевського-науковця саме його намагання уникати крайнощів в оціночних судженнях, спроби знайти *modus vivendi* – найбільш виважений шлях у вирішенні тієї чи іншої наукової проблеми [26, с. 38–39]. Необхідно також враховувати, що емпіричний за суттю позитивістський варіант історіописання передбачав, насамперед, аналіз наукових фактів суспільного буття, а не формулювання складних умовиводів. Саме тому, як зауважує О. Богдашина, М. Грушевський мало розглядав гносеологічні й аксіологічні питання, які вважав метафізичними та схоластичними, й які в той час вивчали більше філософи-ідеалісти та богослови [38, с. 37].

Поряд із суто позитивістськими рисами його концепції, чимало дослідників відзначають і появу на різних етапах творчості вченого модерністських новацій. Саме тому відчутний «еклектизм» методології М. Грушевського зауважували вже його колеги, приміром Д. Багалій [39, с. 284]. При цьому не варто забувати, що у сучасному їм світі відбувалася надзвичайно динамічна трансформація наукового світогляду не лише у соціогуманітарній царині, зокрема, потужна критика позитивізму й еволюціонізму. Поряд із цим, в європейській історіографії початку XX ст. посилювалися тенденції неоромантизму, із домінуючим центральним його конструктом – «нацією» як неповторним і унікальним феноменом. Паралельно, на ґрунті позитивізму розвинулися ще кілька евристичних

концептуальних моделей, що прагнули посилити науковість історії. На думку Л. Зашкільняка, однією з них була соціологічна історія, що зумовила у східноєвропейських історіографіях «ряд оригінальних історіософських концепцій» [30, с. 114].

Втім найбільшу проблему для грушевськознавства становить той факт, що історик, на жаль, не залишив спеціальних теоретичних чи методологічних праць, а його дослідницькі підходи знайшли конкретний вияв в отриманих ним історичних знаннях або окремих теоретичних зауваженнях, розкиданих на сторінках численних публікацій. До того ж на його початкову концепцію поступово нашаровувались новочасні впливи, які надавали їй більшої обґрунтованості та переконливості, або, навпаки, вносили певні суперечності. Якщо на початку кар'єри у вченого домінували романтичні та позитивістські погляди, то вже на львівському етапі він рішуче пориває з романтизмом, із його ідеалістичним уявленням про «народ-націю» як носія «народного духу». Хоча, соціологізоване під впливом позитивізму, бачення «народу-нації» й надалі поєднувалось у нього з романтичними уявленнями про незмінні демократичні риси давньоруської громади. У такий спосіб, згідно твердження Л. Зашкільняка, провідним чинником суспільного розвитку встановлювався етносоціальний, а всі інші сторони життя людей (політична, економічна, громадська тощо) грали в концепції великого історика підрядну роль. Виглядає, що він запозичував із сучасних теоретичних праць ті положення, котрі насамперед допомагали йому обґрунтувати власну етноісторичну концепцію [23, с. 233–237, 241–244]. Або як у вигляді штампуга наголошують І. Верба та Ю. Шаповал – «таким чином він надолужував історіософські прогалини своєї київської освіти» [40, с. 53].

Проте, на нашу думку, варто дещо детальніше зупинитися на проблемі так званої «історіософії» М. Грушевського, адже, попри загальнозживаність цього поняття у сучасній історіографії, воно є по суті небезпечними підводним каменем. Приміром, можна зустріти твердження, що його вступна лекція у Львівському університеті «тривалий час служить підставою для міркувань про історіософію вченого». Водночас Л. Зашкільняк зауважує, що дослідники його творчості, хоч і не оминали методологічні питання, але, «за винятком хіба що І. Витановича, О. Прицака і Л. Винара, методологічні підходи розглядались лише як складова історіософії» [23, с. 233, 240]. При цьому сам львівський історіограф вважає, що «історіософська концепція М. Грушевського спиралася на соціологічне розуміння історії» [30, с. 115]. Натомість ще один львівський історик – Я. Дашкевич одночасно висловився різко проти подібного трактування, «бо історіософом Грушевський не був, а як позитивіст відкидав будь-яку філософію історії». Поширеність же подібного бачення він пов'язує з тим, що «звучність самого слова “історіософія”, а також його екзотичність і притягальність для післярадянської України відіграли значну роль». Разом із тим не існує спеціальних праць М. Грушевського, присвячених філософії історії чи історіософії, а тому філософа історії з нього «роблять по-насилницькому». Тоді як він «ніколи і ніде про це – філософську систему, запроваджену у власні історичні дослідження, – не заявляв і нічого на цю тему не писав; він взагалі не був теоретиком історії» [41, с. 150].

Однак далеко не всі історики погодились із подібним «контраверсійним поглядом». Полемічним спостереженням стосовно багатьох в чому раціонального висновку Я. Дашкевича відгукнувся, зокрема, В. Тельвак [15, с. 37–38]. Водночас на цьому етапі були захищені й кілька дисертацій, присвячених «історіософії» (В. Березинець [42]) та «філософії історії» (В. Будз [43]) М. Грушевського, що створило певну ілюзію доконаності цього феномену. Ускладнює ситуацію той факт, що й сам видатний історик уживав слово «історіософія» (причому, швидше за все, наслідуючи російську «історіографічну моду»), хоч більшість сучасних дослідників ігнорують поширеність цього концепту тільки в російськоімперській гуманітаристиці, причому одночасно відзначаючи різницю відмінність між теоретично-методологічними основами праць українського вченого та його російських «колег» по історичному цеху.

Варто між іншим враховувати, що поява поняття «історіософії» пов'язана із А. Цешковським (1814–1894) – романтиком і гегельянцем, який репрезентував генерацію польського романтично-релігійного месіанізму XIX ст. (Міцкевич, Словацький, Красінський, Ковінський, Вронський). Спонукуваний притаманними його часу роздумами про втрату Польщею своєї державності та перспективами її відновлення, він розумів під

«історіософією», запозичене в загальній схемі та за провіденціалістською сутністю в Гегеля, пояснення ходу історії як розгортання слов'янського месіанізму. Таким чином, на відміну від філософії історії, покликаної раціонально осмислювати минуле, історіософія мала своїм завданням ірраціональне обґрунтування майбутнього – як третьої, слов'янської ери світу. Термінологічні знахідки А. Цешковського були пристосовані російською імперською філософською думкою, що виявилось в підвищеному її інтересі до есхатологічних перспектив історії [44, с. 12]. «Історіософська» парадигма стала панівною в Росії з кінця ХІХ ст. й, схоже, залишається такою дотепер. Йдеться про залюбування містично-релігійним, ірраціональним, «ісконно руським духом», у його поєднанні з візантійщиною та протиставленні до усього «неросійського» (особливо «західного») світу (М. Данилевський, К. Леонт'єв, В. Соловйов та ін.).

Крізь містичний туман історіософії досі сунеться ідея російського імперського месіанства, закорінена в уявному колективному минулому під маскою «Третього Риму». У ХХ ст. історіософське тлумачення історичного процесу бачимо у творчості С. Булгакова, П. Флоренського, Н. Трубецького, Л. Карсавіна та багатьох інших – аж до сучасного неоевразійства Л. Гумільова [45, с. 201–202]. Вже в новітній період українського політичного суверенітету російська історіософія відродилася в геополітичній концепції «неоевразійства» як гегемонії «русского міра», провідниками якої сьогодні є один із ідеологів рашизму О. Дугін [46] і безліч російських істориків, політиків і літераторів. Російські євразійці в діаспорі, з їх незмінною увагою до «третього шляху» історичного розвитку, історико-культурного синтезу між Сходом і Заходом, буцімто уособлюваним Росією, теж позиціонували свої уявлення як «історіософію». Саме з їхнього дискурсу, швидше за все, це поняття перекочувало до української діаспорної історіографії, де «історіософська» концептуалізація, властива російським «мислителям», почала механічно переноситися і на погляди М. Грушевського. До новітньої української історіографії ця традиція перейшла завдяки знаковій статті гарвардського професора О. Пріцака [48–49]. Причому суперечливість такого підходу останній визнав і сам: «Михайло Грушевський не залишив ніякої теоретичної студії про свою історіософію та її джерела» [49, с. XLIV]. Тим самим шляхом ідуть і сучасні прихильники «Грушевського-філософа» – «його філософські погляди не викладені в окремії системній праці, проте їх можна вважати системою (?! – К. І.)...» [50, с. 6].

Не менше проблем є й із суто теоретичною інтерпретацією терміну «історіософія», котрий досі, хоч і часто використовується, але в довільному термінологічному й семантичному значенні. При цьому ані в іноземних загальних чи спеціалізованих довідкових виданнях, ані в енциклопедіях радянських часів його просто не існує. Історіософія просякнута спекулятивністю та суб'єктивністю, вона – не реконструкція минулого «як воно було насправді» у певній, логічно впорядкованій, причинно-визначеній послідовності, а намагання показати у химерних сполученнях вигаданих і реальних подій апіорну схему історії з провіденціальним сенсом. Намагання, яке спирається лише на внутрішнє інтуїтивне переконання самого «історіософа». Відтак, згідно влучного спостереження К. Кислюка, ми маємо по суті справу із «концептом без концепції» [44, с. 6, 9–10]. Крім цього, постійно відбувається змішування та підміна «історіософії» не тільки суміжними, але й контрарними різновидами історико-пізнавальної діяльності – філософією історії, історіографією, «історичною міфологією», теорією історії тощо.

Більшість сучасних українських істориків, починаючи від О. Пріцака, вбачає в історіософії вельми специфічне філософсько-історичне формоутворення. Незважаючи на те, що серед них понині не існує загальноприйнятої ідентифікації «історіософії», зрештою, не можна не помітити, що для цієї більшості притаманне не зовсім доречне ототожнення, коли «історіософія» заміщує поняття «теорія історичного процесу». Не насторожує дослідників чомусь і та обставина (на яку, до речі, звернув увагу Я. Дашкевич), що попри майже загальноприйнятність постулату «Грушевський – позитивіст», через ідеологічну заангажованість, історіософія жодним чином не відповідає позитивістським зразкам науковості тих часів й інтелектуально несумісна із методологічною матрицею позитивізму. Показово, що й найбільші адепти моделі «Грушевський – історіософ» у сучасній історіографії, як це не дивно на перший погляд, так і не спромоглися у своїх дисертаціях і студіях запропонувати бодай якусь дефініцію цього, начебто наукоподібного, поняття,

чим лише підтверджують його надуманість і нежиттєздатність. Тим більше, зважаючи ще й на те, що «історіософія» виникла лише для надання наукоподібності російському імперському мисленню щодо бажаного минулого та майбутнього.

У сучасній українській історіографії стосовно аналізу теоретично-методологічних поглядів М. Грушевського спотерігається ще одна крайність, пов'язана із релятивізацією всіх її надбань у цій галузі. Відповідний «постмодерністський виклик» запропонував, зокрема, В. Ващенко [51–52], намагаючись встановити стратегії конструювання великим істориком українських метанаративів. Насамперед, усі «хиби» української історіографії в галузі грушевськознавства історіограф із Дніпра пов'язує із прив'язаністю й сучасних дослідників до позитивістської парадигми, що не здатна «відчитати» не компліментарний їй «модерністський контекст» початку ХХ ст. і не враховує психічної специфіки особистості історика. Крім цього, його не влаштовує наявна «універсальна періодизація наукової спадщини М. Грушевського» та «історіографічна традиція, яка наголошує на плюралістичності методологій вченого». Подиву гідним є при цьому той факт, що настільки уважний деконструктор сучасного позитивізму, слідом за його адептами, також оперує поняттям «історіософії Грушевського як загального контексту його методології» та тішить, що її знову почали досліджувати у 1990-х рр. [52, с. 6, 8, 38–39]. Хоча й нарікає, що «занадто широкий контекст» історіософії розчиняє в собі конкретну методологію історика.

Не менш контрверсійним є й твердження щодо сегментованості аналізу останньої у сучасній історіографії, адже постмодерністська методологія якраз виступає проти широких узагальнень. Однак В. Ващенко вважає, що виокремлення певних її сегментів «позбавляє можливості скласти загальні уявлення про багатство епістемологічного спектру вченого й заважає реконструювати повноту образу (сподіваємося не «єдиноправильного». – К. І.) М. Грушевського-методолога». При цьому він тут же не погоджується із подібними спробами «вагомих фігур у галузі грушевськознавства» (Л. Винар, Л. Зашкільняк, С. Плохій, О. Прицак, В. Тельвак). Начебто, настільки «амбітна мета побудови цілісного образу методології М. Грушевського може бути актуальною лише для репрезентантів так званого плюралістичного підходу, які вважають, що протягом своєї наукової діяльності він зазнав впливу різних методологій» [52, с. 41]. Переконані, що аналіз окремих компонентів його теоретично-методологічної концепції не лише не заважає створенню її цілісної моделі, а, навпаки, істотно збагачує її важливими нюансами.

Не до вподоби дніпропетровському досліднику й «похвала найбільшому нашому історичу, що звучить з вуст, наприклад, Л. Зашкільняка та В. Тельвака» за, буцімто, створення «власної оригінальної методології», котру перший іменує «етносоціальною», а другий – «змодернізованим позитивізмом». Такий «спрощений» підхід, на його думку, передбачає лише «спільний список методологічних інгредієнтів, з якого варився оригінальний “методологічний коктейль” М. Грушевського» без «жодного розрізнення та градації в просторі, скидаючи їх у загальну купу». Зі свого боку, вважаємо дещо надуманим твердження, буцімто, цей «ефект купи», який «науковою мовою подається як еклектизм М. Грушевського, фактично затирає вагу задіяних українським істориком методів» (оскільки жоден дослідник не оперує тільки одним методом, постільки відповідний еклектизм можна поставити у провину кожному; до того ж залишилося непоясненим, як можна «затерти вагу методів»). Такий підхід В. Ващенко (спираючись на схему Т. Куна) називає «кумулятивним», засадничі положення котрого ґрунтуються на так званій «концепції впливів», тобто, спробі задовільно пояснити численні методологічні інновації у творчості М. Грушевського впливами на нього різних науковців та відповідно різноманітних інтелектуальних течій протягом тривалого життя вченого у науці [52, с. 55–57, 62]. Важко погодитись із такою декларацією, адже хто може ще вплинути на методологічні погляди вченого, як не інші «різні науковці» (нехай навіть і з природничого сектору науки)?

Однак, що натомість пропонує В. Ващенко? Як не дивно, заперечуючи «лінійний кумулятивний підхід» сучасних українських грушевськознавців, він змальовує таку саму лінійну схему «дрейфів» вченого (внутрішньо- та міждисциплінарного) від національної – у бік всесвітньої історії (з 1903 по 1918 рр.), а потім (від 1918 р.) – у напрямку до соціології (наслідком чого була поява «Початків громадянства»), з «метою популяризації власних досягнень з конструювання українського історичного метанаративу» [52, с. 324]

(переконані, почувши таке, М. Грушевський вельми би здивувався). Крім цього, попри деконструкцію сучасних «позитивістських» моделей його методології («етносоціальної» та «зmodernізованого позитивізму»), він пропонує ще одну, власну – «нелінійну структурно-функціональну модель». За вибагливою назвою вона може й не виглядає «спрощеною», але являє все ту ж лінійну конфігурацію еволюції методологічних поглядів великого історика («прив'язану до відповідних хронологічних зрізів») та ще й мало чим відрізняється від палко критикованого «методологічного коктейлю» із «ефектом купи», в якій «еклектизм» прикритий «деконструкцією “історіософських” текстів М. Грушевського» та «чотирма (! – К. І.) “універсальними” (?! – К. І.) методологіями, які складають цілісність образу М. Грушевського-методолога» (скептицизм (1894 р.), генетичний метод (1903 р.), перспективізм (1918 р.) та музикознавчий метод (1918–1923 рр.)) [52, с. 374–375].

Як зауважив один із рецензентів праці В. Ващенко, – «відсталі традиціоналіст» (так у рецензента) І. Гирич – «не важливо, що такого не могло бути насправді, головне – якомога оригінальніше зінтерпретувати події», тим більше «вивищення над натовпом найкраще досягнути шляхом свідомого пониження своїх опонентів по цеху істориків, а ще ліпше – через “деконструювання міфів” про великих» [53, с. 274, 283–284]. Зі свого боку, двоє американських учених, критикуючи евристичні потенції подібних досліджень і розвінчуючи відповідні «інтелектуальні облуди» (*Impostures intellectuelles*), відзначають, що, як правило, постмодерністи самі по справжньому навіть не розуміють того, що пишуть їхні колеги, але, зрештою, їхні незрозумілі та непереконливі міркування отруюють частину інтелектуального життя та посилюють і без того поширений серед громадськості примітивний антиінтелектуалізм [54, с. 168–169].

На жаль, у сучасній українській історіографії прагнення до розширення наукового словника стало своєрідною напівінтелектуальною модою, виопукливши кричущу нестачу термінологічної культури. Тому не часто зустрічаються історики, котрі пояснювали б зміст базових понять, якими вони оперують. Справжньою епідемією стала звичка жонглювати звучними, зовні привабливими наукоподібними термінами, що доволі часто взагалі не відповідають смислу викладеного. Хоча, на нашу думку, не варто заперечувати, що застосування нових методологічних підходів для інтерпретації розвитку історіографічного процесу дозволяє, крім іншого, подолати й однобічні уявлення щодо нього як лінійного процесу звичайного накопичення знань у сфері історії історичної науки. Переконаливо цей факт підтверджує й методологічний плюралізм, якого дотримується сьогодні більшість українських історіографів.

Стосовно методологічної концепції М. Грушевського, можна з упевненістю стверджувати, що вона постійно та закономірно вдосконалювалася впродовж його життя, на чому наголошує більшість дослідників наукової спадщини вченого (у тому числі й В. Ващенко), інша річ – наскільки провідними залишалися її початкові блоки. Відтак питання про методологічні та теоретичні засади творчості автора «Історії України-Руси» (ІУР) до сьогодні залишається одним із найцікавіших і найсуперечливіших. Чимало сучасних дослідників тримаються думки про полістильну природу його світосприйняття та поглядів [55, с. 575–576], але питання про те, як саме різноманітні стильові складові, провідні ідеї та концепти М. Грушевського сполучаються у його творчості, досі залишається актуальним та спричиняє гострі наукові дискусії.

Варто також повсякчас враховувати, що його історичний наратив, первісно проєктований за епістемологічними взірцями кінця XIX ст., творився у різні культурні епохи, зокрема, в часи світової війни, революційних змагань, еміграції та радянської дійсності, які висували новітні дослідницькі стратегії та відмінні мірила вартості. Звісно, це спричиняло низку інтелектуальних конфліктів, зокрема, змушувало автора тією чи іншою мірою реагувати на нові виклики та пропозиції, які поставали на ниві соціогуманітаристики першої третини XX ст. [55, с. 606]. Фактично Михайло Сергійович протягом усього творчого життя вдосконалював власне бачення історичного процесу, а тому, на переконання В. Масенка, сутність його концептуальних підходів можна віднайти лише шляхом прискіпливого історіознавчого аналізу. Однак це варто здійснити не тільки на основі історичних творів, але й етнологічних, політологічних, соціологічних, а до певної міри наукова концепція вченого знайшла відображення навіть у публіцистиці та ідейно-

програмових писаннях [31, с. 9]. Загалом, динаміка методологічних трансформацій наукової творчості М. Грушевського дозволяє зробити висновок, що особливо у «пізній» її період концептуальність праць стала більш різноплановою та набагато глибшою.

На зламі XIX–XX ст. домінування позитивізму у суспільних і гуманістичних науках невпинно добігало кінця і вже з'являлися перші паростки неklasичної науки (неокантіанство, соціологізація, віталізм, феноменологія тощо). Це означало, що міцні позитивістські основи, на яких був вихований М. Грушевський чимдалі сильніше розмивалися неklasичними (модерністськими) впливами. На них рано чи пізно доводилося реагувати й шукати рішень, але, – зауважує О. Ясь, – він як учений не був схильний до пізнавальних компромісів, зокрема, дуже складно сприймав новітні методологічні пропозиції. Відтак для сучасного грушевськознавства одна з невирішених проблем пов'язана з найбільшою колізією автора «Історії України-Руси»: як інтелектуал позитивістського вишколу зміг створити великий наратив на перехрестях впливів і вимог двох епох – класичної (традиційної) та неklasичної (модерної) науки? [56, с. 18, 20]. Не варто нехтувати й ідеологічними трансформаціями науковця, котрі безсумнівно впливали на його методологічні тлумачення окремих сюжетів з історії. На думку С. Плохія, від 1890-х і до 1930-х рр. його працям властива дивовижна послідовність головних дискурсивних практик, адже в них постійно змішано елементи народницького, національного і державницького дискурсів [11, с. 338].

Висновки. Методологія М. Грушевського є доволі складним історіографічним фактом, що постійно досліджується українськими вченими. Разом із тим кожна епоха знаходить в її межах все нові і нові нюанси, які змушують переосмислювати наукову спадщину видатного історика. На новітньому етапі найбільш конструктивним поглядом на теоретично-методологічну модель автора ІУР є її інтерпретація як «етносоціальної». Зокрема, це засвідчує полідисциплінарний характер його наукової спадщини щодо реконструкції минулого. Хоча сьогодні якраз етнологічний і соціологічний аспекти методології вченого досі аналізуються побіжно та поверхово. Відтак етнологічний аспект його наукового доробку тільки починає розроблятися в історичній науці, а в дослідженнях, присвячених вченому, ця проблема або не піднімається зовсім, або згадується фрагментарно. На жаль, далеко не всі сучасні дослідники, які прагнуть досліджувати методологічні засади концепції М. Грушевського, можуть похвалитися власною високою методологічною культурою. В перспективі окресленої проблематики, варто більш детально проаналізувати сучасну історіографічну рефлексію стосовно саме етнологічної (зокрема, етносоціальної) складової методології Великого Українця.

Список літератури

1. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України. *Михайло Грушевський*: зб. наук. пр. і мат. Міжн. ювілейної конф., присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського / ред. кол.: Л. Винар та ін. Львів: НТШ, 1994. С. 13–31.
2. Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці XIX ст. У кн.: Грушевський М. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (гол. ред.), І. Гирич та ін. Т. 6. Львів: Світ, 2004. С. I–XIII.
3. Гирич І. Досягнення і перспективи розвитку сучасного грушевськознавства (до 150-річчя від дня народження М. С. Грушевського). *Вісник Національної академії наук України*. 2016. № 11. С. 31–37.
4. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
5. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. №3. С. 29–35.
6. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
7. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–15. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.004>.
8. Сабінський М. Історична концепція Михайла Грушевського в осмисленні українських закордонних істориків повоєнного двадцятиліття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. Вип. 8 (50). С. 273–288. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.8/50.242268>.

9. Гирич І. «Історія України-Русі» Михайла Грушевського допомагає нам перемогти. *АрміяInform*. 2023, 16 червня. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/16/istoriya-ukrayiny-rusi-myhajla-grushevskogo-dopomagaе-nam-peremogty-igor-guruch>.
10. Лешкович Н. Східна Європа в історичних текстах Михайла Грушевського. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2016–2021. Спецвипуск. С. 170–184.
11. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 600 с.
12. Мультифронтир. Нова схема української історії / Волощук М., Галушко К., Гоменюк І. та ін. *Локальна історія*. 2022, 13 червня. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skhemа-ukrayinskoji-istoriji>.
13. Масненко В. Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства. *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 19–34.
14. Гирич І. Спадщина М. Грушевського і сьогодні. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*. 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. С. 115–134.
15. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. 236 с.
16. Витанович І. Михайло Грушевський: історик, соціолог, суспільний діяч. *Кооперативна республіка*. 1935. С. 7–13.
17. Витанович І. Уваги до методології й історіософії М. Грушевського. *Український історик*. 1966. № 1–2. С. 32–51.
18. Гелей С. Перший систематизований аналіз історіософії Михайла Грушевського. *Вісник НТШ*. 2016. Ч. 55. С. 17–25.
19. Тельвак В., Радченко О. Малознане дослідження історіософських поглядів Михайла Грушевського. *Архіви України*. 2022. Вип. 1. С. 186–202.
20. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець XIX – початок XX століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.06. Львів, 2001. 20 с.
21. Дутко Л. Теоретико-методологічна спадщина Михайла Грушевського у дзеркалі сучасної української історіографії. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. Дрогобич, 2023. Вип. 14. С. 153–162. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.17>.
22. Романцова Н. Наукова діяльність Михайла Грушевського в українській історіографії: дис. ... д-ра іст. наук; 07.00.06. Київ, 2021. 686 с.
23. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського. *Україна Модерна*. 1999. Ч. 2–3. С. 233–253.
24. Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів: Піраміда, 2007. 808 с.
25. Гомотюк О. Михайло Грушевський – фундатор наукового українознавства. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2005. Вип. 16. С. 288–311.
26. Масненко В. Трансформація теоретичних засад наукового дискурсу М. С. Грушевського в контексті етнології та соціальної антропології. *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 35–46.
27. Конта Р. Етнологічна наукова спадщина М. Грушевського. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження)*: зб. наук. праць. Київ: Міленіум, 2016. С. 98–99.
28. Конта Р. Теорія етногенезу та націогенезу українців у працях М. Грушевського: історіографічні інтерпретації. *Гілея*. 2016. Вип. 106. С. 44–46.
29. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. 840 с.
30. Зашкільняк Л. Історична концепція М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку XX ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1997. Вип. 32. С. 110–118.
31. Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. Київ; Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. 284 с.
32. Капелюшний В., Казакевич Г., Чернишук Н. Українська етнологія у європейському контексті (друга половина XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.). Вінниця: Нілан, 2013. 208 с.
33. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 424 с.
34. Гомотюк О. Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.): дис... д-ра іст. наук; 09.00.12 / ТНЕУ. Київ, 2007. 510 арк.
35. Тельвак В. Меганаратив М. Грушевського в історіографічному дискурсі доби Модерну. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2008. Вип. 3. С. 227–239.
36. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Проблема «Росія та Європа» в історіософському дискурсі та

- історіографічній практиці Михайла Грушевського. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 21–32.
37. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії. *Український історик*. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 13–53.
 38. Богдашина О. Методика історичних досліджень М. С. Грушевського. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2012. Вип. 37. С. 29–39.
 39. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Київ; Дрогобич: Вимір, 2008. 494 с.
 40. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ: ВД Альтернативи, 2005. 352 с.
 41. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? *Україна. Наука і культура*. Київ, 1999. Вип. 30. С. 136–152.
 42. Березинець В. Історіософія Михайла Грушевського: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05. Київ, 1996. 226 с.
 43. Будз В. Філософія історії Михайла Грушевського: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. Львів, 2001. 20 с.
 44. Кислюк К. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Харків: ХДАК, 2008. 288 с.
 45. Карась А. Концептуалізація громадянства у філософії історії Михайла Грушевського. *Studia Polsko-Ukrainiskie*. 2017. № 4. С. 197–218.
 46. Івангородський К. Неоевразійство як речник імперії в очах етноісторіографії. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 44–49.
 47. Івангородський К. Неоевразійство у сприйнятті сучасної історіографії та погляди А. Дугіна на етногенез східних слов'ян. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 362. С. 34–51.
 48. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. В кн.: Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембрідж, 1991. С. 5–45.
 49. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. В кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1: До початку ХІ віку. Київ, 1991. С. XL–LXXVI.
 50. Будз В. Соціально-філософські погляди М. Грушевського: футурологічний аспект. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. 160 с.
 51. Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). Дніпропетровськ: Вид-во ДнНУ, 2002. 406 с.
 52. Ващенко В. В. Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2009. 440 с.
 53. Гирич І. Лікарю, вилікуйся сам! [полемічна стаття з приводу книжки В. Ващенка «Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського)»]. *Україна модерна*. 2005. Ч. 9. С. 273–284.
 54. Сокал А., Брикмон Ж. Интеллектуальные уловки. Критика современной философии постмодерна / пер. с англ. Москва: Дом интеллектуальной книги, 2002. 248 с.
 55. Ясь О. Монументальний проект великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 565–664.
 56. Ясь О. Михайло Грушевський як історик-концептуаліст (до 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка). *Світогляд*. 2023. № 5. С. 16–20.

References

1. Vynar, L. (1994). Mykhailo Hrushevskiy is a historian of Ukraine. In: Vynar, L. et al. (ed.). Mykhailo Hrushevskiy: collection of scientific works dedicated to the 125th anniversary of the birth of M. Hrushevskiy. Lviv [in Ukrainian].
2. Dashkevych, Ya. (2004). Mykhailo Hrushevskiy at the end of the 19th century. In: Hrushevskiy M. Works: in 50 volumes. Vol. 6. Lviv [in Ukrainian].
3. Hyrych, I. (2016). Achievements and prospects of the development of modern Hrushevsky studies (to the 150th anniversary of the birth of M. S. Hrushevsky). *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 11, 31–37 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhivski istorychni chytannia [Gurzhii's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].

7. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern pear science: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 4–15 [in Ukrainian].
8. Sabynskyi, M. (2021). The historical concept of Mykhailo Hrushevskiyi in the understanding of Ukrainian foreign historians of the post-war twenty years. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istoriiia [Problems of the humanities: a collection of scientific works of Ivan Franko Drohobyt'sk State Pedagogical University. History series]*, 8 (50), 273–288 [in Ukrainian].
9. Hyrych, I. (2023). “History of Ukraine-Russia” by Mykhailo Hrushevskiyi helps us to win. *ArmyInform*, June 16. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2023/06/16/istoriya-ukrayiny-rusi-myhajla-grushevskogo-dopomagaye-nam-peremogty-igor-gyrych> [in Ukrainian].
10. Leshkovych, N. (2016–2021). Eastern Europe in the historical texts of Mykhailo Hrushevskiyi. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna [Bulletin of Lviv University. The series is historical]*, Special issue, 170–184 [in Ukrainian].
11. Plokhy, S. (2011). Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskiyi. Kyiv [in Ukrainian].
12. Voloshchuk, M. et al. (2022). Multifrontier. A new scheme of Ukrainian history. *Local history*, June 13. Retrieved from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skHEMA-ukrayinskoyi-istoriyi> [in Ukrainian].
13. Masnenko, V. (2006). Formation of the image of M. S. Hrushevskiyi in the mass consciousness of modern Ukrainian society. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 19–34 [in Ukrainian].
14. Hyrych, I. The legacy of M. Hrushevskiyi and today. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo [Archival science. Archeography. Source studies]*, 4, 115–134 [in Ukrainian].
15. Telvak, V. (2002). Theoretical and methodological foundations of the historical views of Mykhailo Hrushevskiyi (end of 19th – beginning of 20th century). New York; Drohobych, 2002 [in Ukrainian].
16. Vytanovych, I. (1935). Mykhailo Hrushevskiyi: historian, sociologist, public figure. *Kooperatyvna respublika [Cooperative Republic]*, 7–13 [in Ukrainian].
17. Vytanovych, I. (1966). Attention to the methodology and historiosophy of M. Hrushevskiyi. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–2, 32–51 [in Ukrainian].
18. Gelei, S. (2016). The first systematic analysis of the historiosophy of Mykhailo Hrushevskiyi. *Visnyk NTSh [Bulletin of the NTSh]*, 55, 17–25 [in Ukrainian].
19. Telvak, V., Radchenko, O. (2022). A little-known study of the historiosophical views of Mykhailo Hrushevskiyi. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 1, 186–202 [in Ukrainian].
20. Telvak, V. (2001). Theoretical and methodological foundations of the historical views of M. S. Hrushevskiyi (end of the 19th – beginning of the 20th century). Dissertation of candidate of sciences (history). Lviv [in Ukrainian].
21. Dutko, L. (2023). The theoretical and methodological legacy of Mykhailo Hrushevskiyi in the mirror of modern Ukrainian historiography. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii Istoriiia [Problems of humanitarian sciences. History series]*, 14, 153–162 [in Ukrainian].
22. Romantsova, N. (2021). Scientific activity of Mykhailo Hrushevskiyi in Ukrainian historiography. Dissertation of doctor of sciences (history). Kyiv [in Ukrainian].
23. Zashkilnyak, L. (1999). Methodological views of Mykhailo Hrushevskiyi. *Ukraina Moderna [Modern Ukraine]*, 2–3, 233–253 [in Ukrainian].
24. Dashkevych, Ya. (2007). Figures. Essays on figures of history, politics, and culture. Lviv [in Ukrainian].
25. Homotyuk, O. (2005). Mykhailo Hrushevskiyi – the founder of scientific Ukrainian studies. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 16, 288–311 [in Ukrainian].
26. Masnenko, V. Transformation of the theoretical foundations of the scientific discourse of M. S. Hrushevskiyi in the context of ethnology and social anthropology. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 5–6, 35–46 [in Ukrainian].
27. Konta, R. (2016). Ethnological scientific heritage of M. Hrushevskiyi. *The phenomenon of Mykhailo Hrushevskiyi as a statesman, scientist, and citizen*. Kyiv [in Ukrainian].
28. Konta, R. (). The theory of ethnogenesis and natiogenesis of Ukrainians in the works of M. Hrushevskiyi: historiographical interpretations. *Gileya [Gileya]*, 106, 44–46 [in Ukrainian].
29. Hyrych, I. (2016). Mykhailo Hrushevskiyi: constructor of the modern Ukrainian nation. Kyiv [in Ukrainian].
30. Zashkilnyak, L. (1997). The historical concept of M. Hrushevskiyi in the context of Eastern European historiography of the beginning of the 20th century. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna [Bulletin of Lviv University. Historical series]*, 32, 110–118 [in Ukrainian].
31. Masnenko, V. (2000). Historical concepts of M. S. Hrushevskiyi and V. K. Lypinskyi. Methodological and socio-political dimensions of Ukrainian historical thought of the 1920s. Kyiv, Cherkasy [in Ukrainian].

32. Kapelyushnyi, V., Kazakevych, G., Chernyshchuk, N. (2013). Ukrainian ethnology in the European context (second half of the 19th century – 20s of the 20th century). Vinnytsia [in Ukrainian].
33. Telvak, V., Pedych, V. (2016). Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevskiy. Lviv [in Ukrainian].
34. Homotyuk, O. (2007). Formation and development of the scientific foundations of Ukrainian studies (90s of the 19th century – the first third of the 20th century). Dissertation of doctor of sciences (history). Kyiv [in Ukrainian].
35. Telvak, V. (2008). Metanarrative of M. Hrushevskiy in the historiographical discourse of the Modern era. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky [Eidos. Almanac of theory and history of historical science]*, 3, 227–239 [in Ukrainian].
36. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2016). The problem of “Russia and Europe” in the historiosophical discourse and historiographical practice of Mykhailo Hrushevskiy. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 1, 21–32 [in Ukrainian].
37. Vynar, L. (1991–1992). The Significance of Mykhailo Hrushevskiy in Ukrainian and World History. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 3–4/1–4, 13–53 [in Ukrainian].
38. Bogdashyna, O. (2012). Methodology of historical research by M. S. Hrushevskiy. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture]*, 37, 29–39 [in Ukrainian].
39. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv, Drohobych [in Ukrainian].
40. Shapoval, Yu., Verba, I. (2005). Mykhailo Hrushevskiy. Kyiv [in Ukrainian].
41. Dashkevych, Ya. (1999). Mykhailo Hrushevskiy – a historian of the populist or statist direction? *Ukraina. Nauka i kultura [Ukraine. Science and culture]*, 30, 136–152 [in Ukrainian].
42. Berezynets, V. (1996). Historiosophy of Mykhailo Hrushevskiy. Dissertation of candidate of sciences (Philos.). Kyiv [in Ukrainian].
43. Budz, V. (2001). Mykhailo Hrushevskiy’s philosophy of history. Dissertation of candidate of sciences (Philos.). Lviv [in Ukrainian].
44. Kislyuk, K. (2008). Historiosophy in Ukrainian culture: from concept to concept. Kharkiv [in Ukrainian].
45. Karas, A. (). Conceptualization of citizenship in the philosophy of history of Mykhailo Hrushevskiy. *Studia Polsko-Ukraińskie*, 4, 197–218 [in Ukrainian].
46. Ivangorodsky, K. (2015). Neo-Eurasianism as a spokesman for the empire in the eyes of ethnohistoriography. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhyi’s historical readings]*, 10, 44–49 [in Ukrainian].
47. Ivangorodsky, K. (2015). Neo-Eurasianism in the perception of modern historiography and A. Dugin’s views on the ethnogenesis of Eastern Slavs. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Historical sciences]*, 362, 34–51 [in Ukrainian].
48. Pritsak, O. (1991). Historiosophy of Mykhailo Hrushevskiy. In: Pritsak, O. *Historiosophy and historiography of Mykhailo Hrushevskiy*. Kyiv, Cambridge [in Ukrainian].
49. Pritsak, O. (1991). Historiosophy of Mykhailo Hrushevskiy. In: Hrushevskiy, M. *History of Ukraine-Rus*. Vol. 1. Until the beginning of the 11th century. Kyiv [in Ukrainian].
50. Budz, V. (2003). Social and philosophical views of M. Hrushevskiy: futurological aspect. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
51. Vashchenko, V. (2002). Neurasthenia: unread stories (deconstruction of one inscription – a reading session of M. Hrushevskiy’s auto-monography). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
52. Vashchenko, V. (2009). M. Hrushevskiy’s construction strategies of Ukrainian metanarratives: methods and their functions. Dissertation of doctor of sciences (history). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
53. Hyrych, I. (2005). Doctor, heal yourself! [a polemical article about V. Vashchenko’s book “Neurasthenia: unread stories (Deconstruction of one inscription – reading session of M. Hrushevskiy’s auto-monography)”]. *Ukraina Moderna [Modern Ukraine]*, 9, 273–284. [in Ukrainian].
54. Sokal, A., Brikmon, Z. (2002). Intellectual tricks. Criticism of modern postmodern philosophy. Moscow [in Russian].
55. Yas, O. (2021). The monumental project of M. Hrushevskiy’s great narrative in the light of his research strategies. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 565–664 [in Ukrainian].
56. Yas, O. (2023). Mykhailo Hrushevskiy as a historian-conceptualist (for the 150th anniversary of the Shevchenko Scientific Society). *Svitohliad [Outlook]*, 5, 16–20 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.09.2024
Схвалено до друку / Accepted: 25.11.2024